Kurfyrstinde Elisabeths salmebog og ligprædiken

Af Stine Juul Andersen

Kurfyrstinde Elisabeth er i dansk historieskrivning en overset skikkelse. Dette er en skam, da hun har levet et ganske bemærkelsesværdigt liv. Den danske kongedatter har efterladt sig en række ubeskrevne kilder, heriblandt en salme- eller andagtsbog og en ligprædiken holdt over hende. Disse to kilder er interessante i såvel en dansk som en tysk kontekst. I denne artikel præsenterer jeg salmebogen og ligprædikenen og fortolker dem i lyset af samtidens adelige og teologiske fromhedskultur. Tematisk er artiklen inspireret af forskningen i reformationstidens hymnologi og andagtslitteratur samt i den lutherske begravelseskultur. Metodisk låner artiklen en læsestrategi fra narratologien, der sætter artiklen i stand til at kontekstualisere kurfyrstindens litterære virksomhed og litteraturen om hende inden for rammerne af samtidens fromhedskultur.

Hvem var Elisabeth?

Elisabeth var en dansk prinsesse og kurfyrstinde af Brandenburg.[1]

---

1 C.F. Allen: "Elisabet, Prindsesse af Danmark, Kurfyrstinde af Brandenburg", *Dansk Maanedsskrift,* 3, 1856, s. 1-41. Adolf Friedrich Riedel: "Die Kurfürstin Elisabeth von Brandenburg in Beziehung auf die Reformation", *Zeitschrift für Preußische Geschichte und Landeskunde,* bd. 2, 1865, s. 65-100, 354-355. Ernst Daniel Martin Kirchner: "Elisabeth von Dänemark", *Die Churfürstinnen und Königinnen auf dem Throne der Hohenzollern,* red. Ernst Daniel Martin Kirchner, bd. 1, Berlin 1866, s. 213-290. Georg Liebusch: *Elisabeth von Dänemark: Kurfürstin von Brandenburg – Ein Lebensbild*, Berlin 1877. Friedrich Wagner: "Der Schatz der Kurfürstin Elisabeth von Brandenburg", *Hohenzollern Jahrbuch,* bd. 6, 1902, s. 70-101. Rudolf von Jacobi: "Die Flucht der Kurfürstin Elisabeth von Brandenburg", *Hohenzollern Jahrbuch,* bd. 13, 1909, s. 155-196. Georg Berbig: "Ein Gutachten über die Flucht der Kurfürstin Elisabeth von Brandenburg aus dem Schlosse zu Berlin", *Archiv für Reformationsgeschichte,* bd. 8, 1910, s. 380-394. Roland H. Bainton: *Women of the Reformation – In Germany and Italy*, Minneapolis 1971. Martin Schwarz Lausten: *Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring ››den røde konge‹‹ i eksilet og i fangenskabet (1523*

Hun levede fra 1485 til 1555 og er kendt som den eneste datter af Kalmarunionens kong Hans og dronning Christine – og især som søster til den famøse Christian II, med hvem hun delte en opvækst på Nyborg Slot og bevarede et støttende forhold til livet igennem. Christian II huskes for Det Stockholmske Blodbad, der endte den tumultprægede union mellem Danmark, Norge og Sverige i 1523. Herefter kom han i landflygtighed i Nederlandene og Tyskland (blandt andet hos sin søster), og blev siden fængslet på Sønderborg Slot og Kalundborg Slot.

I historieskrivningen bemærkes Elisabeth hovedsageligt for to begivenheder. Først dobbeltbrylluppet i Stendal i 1502, hvor hun blev gift med kurfyrst Joachim af Brandenburg, og hvor også Elisabeths farbror, hertug Frederik af Holsten (senere kong Frederik I), blev gift med Joachims søster Anna. Den anden hændelse, som historiografien har opholdt sig ved, var ægteskabskonflikten fra 1528. Allerede 1523 havde hun stiftet personligt bekendtskab med lutherdommen og var sandsynligvis konverteret privat, da hun sammen med sin bror og svigerinde, dronning Elisabeth, overværede en prædiken af Martin Luther og Philipp Melanchthon.[2] 1527 markerede hun offentligt overgangen til lutherdommen, da hun modtog nadveren i begge skikkelser. Denne lutherske omvendelse ville ægtefællen, kurfyrst Joachim, ikke acceptere, og hun flygtede til sin lutherske morbror, kurfyrst Johann af Sachsen. Herfra begyndte en længere forhandlingsperiode for at forene ægtefællerne igen. Den ægteskabelige konflikt var således også en politisk. Genforeningen mislykkedes af en række årsager, især relateret til religion, idet Elisabeths krav om en fri praktisering af sin lutherske tro ikke blev accepteret. Derfor levede hun i eksil ved det saksiske hof og kæmpede med dårlig økonomi og helbred.

Konflikten med ægtefællen indeholdt beskyldninger om utroskab, trolddom, vranglære og æreskrænkelse. Kurfyrstens påståede utroskab, hans interesse for trolddom og hans forsøg på at hindre kurfyrstinden i frit at praktisere sin religion, opfattede Elisabeth som æreskrænkelse.[3] Joachim opfattede det omvendt som ærekrænkende, at Christian II havde omvendt og bortført hans hustru.[4] Som sådan blev

---

- *1559),* København 1995. Julia Klein, Eric Hartmann og Jürgen Luh: *Frauensache – Wie Brandenburg Preußen wurde*, red. Stiftung Preussische Schlösser und Gärten Berlin-Brandenburg, Berlin 2015. Felix Jaeger og Carmen Mann: *Elisabeth von Dänemark. Eine brandenburgische Kurfürstin im Konflikt um Glauben und Macht*, Berlin 2017.

2 Lausten 1995, s. 18-19, 253-256, 258-260, 266, 268. Kirchner 1866, s. 237–238. Allen 1856, s. 15-19. Jaeger og Mann 2017, s. 49. Allerede fra 1526 kunne man i brevene fra det eksilerede kongepar, Christian II og Elisabeth, til Elisabeth se, at religionsspørgsmålet var årsag til problemer i kurfyrsteparrets ægteskab.

3 Allen 1856, s. 23, 39.

4 Grethe Jacobsen: *Magtens kvinder – før enevælden*, København 2022, s. 67-68.

den fyrstelige ære og værdighed krænket ved en luthersk, bortløben hustrus handlinger.[5]

Skandalen i Brandenburg tiltrak opmærksomhed på højeste politiske niveau: Habsburgernes kejser Karl V, kong Ferdinand og regentinde Margrethe af Nederlandene søgte at intervenere, men Elisabeth vendte først hjem til Brandenburg i 1545 efter en tiårig forhandlingsperiode.[6] Efter Joachims død i 1535 ønskede parrets sønner, kurfyrst Joachim II og markgrev Johann, at deres mor vendte hjem, men Elisabeth nægtede, da den i kurfyrstindens livgeding udbredte lutherdom ikke blev accepteret af sønnerne, der følte sig bundet af deres løfte til faren og den habsburgske kejser. I første omgang blev et kompromis derfor, at kurfyrsten og markgreven sørgede for en enkepension for deres mor. I 1539 modtog kurfyrste Joachim II imidlertid nadveren på luthersk vis og stod bag udarbejdelsen af en kirkeordning, der kunne accepteres af Luther i Wittenberg, og som i 1541 blev ratificeret af stænderne i Brandenburg.[7]

Elisabeth vendte på trods af sønnens reformation (der tillod den katolske og protestantiske tro) ikke hjem, eftersom kirkeordningen efter hendes opfattelse indeholdt for mange katolicerende elementer. Joachim II havde en bunden opgave, da han i sin arvekontrakt havde lovet at forblive tro mod Rom. Elisabeth forestillede sig en kirkeordning efter sachsisk forbillede, dvs. i overensstemmelse med den augsburgske bekendelse.[8] Men i 1545 overgav kurfyrstinden sig og fulgte med sin søn, markgrev Johann, da denne hentede hende fra Lichtenberg i Sachsen. Denne pludselige velvilje skyldtes formentlig Elisabeths længerevarende sygdomsperiode og en urolighed over religionskonflikterne, der i 1540'ernes midte var blusset op på ny. Hendes sønner var også kommet hende i møde med en bestemmelse om, at hun inden for sit livgeding måtte praktisere religionen, som hun ønskede det. [9]

Som så mange andre af sin samtids fyrstelige kvinder er Elisabeth stort set ubehandlet i den ældre forskningslitteratur, eller hun er reduceret til idealet for en from hustru, moder og kvinde. I den smalle historieskrivning, der findes om Elisabeth, har man hovedsageligt be-

---

5 Jean-Marie Moeglin: "Fürstliche Ehre Und verlezte Ehre der Fürsten Im Spätmittelalterlichen Deutschen Reich", *Verletzte Ehre – Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, red. Klaus Schreiner og Gerd Schwerhoff, Köln/Weimar/Wien 1995, s. 77-91.

6 Kirchner 1866, s. 257-259. Riedel 1865, s. 85-89. Jaeger og Mann 2017, s. 54.

7 Kirchner 1866, s. 268. Liebusch 1877, s. 73-74.

8 Riedel 1865, s. 96. Kirchner 1866, s. 270-271.

9 Liebusch 1877, s. 77. Jaeger og Mann 2017, s. 63. Kirchner 1866, s. 267, 271-272. Allen 1856, s. 29. Jacobi 1909, s. 181. Riedel 1865, s. 97-98. Se hertil Johannes Schultze: *Die Mark Brandenburg*, Berlin 1964, s. 95, 103.

mærket hendes standhaftighed i støtten til sin bror og den lutherske tro samt hendes eventuelle påvirkning af den endelige indførelse af reformationen i Brandenburg under Joachim II.[10] Kaster man blikket på den litterære produktion fra og omkring Elisabeth, må billedet imidlertid justeres. Den nyere forskning i tidlig luthersk fromhedskultur har vist, hvordan adelskvinder på linje med adelsmænd gjorde sig bemærket, forhandlede og prægede sam- og eftertidens billede af sig selv i ligprædikenerne og ligtalerne, ligesom også den historiske kønsforskning har påpeget, at der fra senmiddelalderen udviklede sig en særlig kultur om stærke og magtfulde kvinder, der brød med tidens kønsnormer.[11] Fromhedskulturelle udtryk, som en salme- og andagtsbog og en ligprædiken, var også en måde for kvinder som Elisabeth at deltage, blive hørt og søge social indflydelse på. [12]

Salmebogen

Efter Elisabeths hjemkomstforhandlinger og tilbagevenden til Brandenburg tilbragte hun de sidste leveår på enkesædet i Spandau. Det var her, hun trak sig tilbage med religiøs fordybelse og bestyrede sit livgeding. I 1555 modtog kurfyrstinden en luthersk sang- og salmebog til gudstjenester i Spandau med titlen *Ordnung der Gesänge*, udført af bogskriveren Johan Tewber (Teuber) von Liebenwerde mellem

---

10 Riedel 1865, s. 65. Liebusch 1877, s. 91. Allen 1856, s. 10–11, 14, 39. Bainton 1971, s. 9, 118, 120-123, 125. Wagner 1902, s. 77. Klein, Hartmann og Luh 2015, s. 222, 227–229. Jaeger og Mann 2017, s. 5–6, 36, 38. Se dertil Owen Chadwick: *The Early Reformation on the Continent*, New York 2001, s. 178–179. Kirsi Stjerna: *Women and the Reformation,* Malden 2009, s. 8, 89-94, 107.

11 Clare Bielby and Anna Richards (red.): *Women and Death 3 – Women's Representation of Death in German Culture since 1500*, Rochester, New York 2010, s. 2-4. Særlig Caroline Walker Bynum har beskæftiget sig med de middelalderlige kvinders fromhed og religiøse praksis. Se f.eks. Bynums værker som *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200 – 1336*, New York 1995, *Christian Materiality: An Essay on Religion in Late Medieval Europe*, Princeton 2011 og *Dissimilar Similitudes: Devotional Objects in Late Medieval Europe*, Princeton 2020. Når det gælder ligprædikener over kvinder kan man passende se mod Grethe Jacobsens bidrag, men især også hovednavne som Cornelia Niekus Moore og Jill Bepler (disse vil fremgå i de følgende noter). For kønsforskningens vedkommende, se værker som Grethe Jacobsen: "Køn og magt i Danmarks senmiddelalder", *Konge, kirke og samfund: De to øvrighedsmagter i dansk middelalder*, red. Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen, Aarhus 2007, s. 151-176. Mikkel Leth Jespersen, Nina Javette Koefoed, Ulrik Langen og Jeppe Büchert Netterstrøm (red.): *Kvinders magt og magtens kvinder i tidlig moderne Europa*, Den Jyske Historiker nr. 125, Aarhus 2010. Steffen Heiberg (red.): *Danske dronninger i tusind år,* København 2000. Jeppe Büchert Netterstrøm og Kasper H. Andersen (red.): *Dronningemagt i middelalderen. Festskrift til Anders Bøgh,* Aarhus 2018.

12 Caroline Walker Bynum: *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*, Berkeley 1987, s. 13.

1554 og 1555.[13] (figur 1) De eneste historikere, der udførligt har beskæftiget sig med denne salmebog, er Andreas Tacke (1988) og til en vis grad Eberhard Lutze (1936). Tacke hæftede sig, ved at det var den brandenburgske provst Georg Buchholzer, der i 1554 indsamlede teksterne, og at Johan Teuber var salmebogens bogskriver.[14] Ifølge Tacke var det Buchholzer, der anbefalede Teuber, men overfor hvem vides ikke – måske Elisabeth.[15] Buchholzer var luthersk teolog, oplært i Wittenberg, og havde en relation til kurfyrstinde Elisabeth. Dette ses i salmebogens dedikation til Elisabeth og i provstens omtale af Elisabeth, deres fælles tid i Sachsen og modstand overfor Johann Agricola.[16] Buchholzer bidrog desuden til udformningen af Brandenburgs nye lutherske kirkeordning, der var med til at sikre ham embedet som provst ved Berlins Nicolaikirke.[17]

Salmebogen, der måler 22,5 x 19,5 cm, indeholdt håndskrevne tyske salmer, lovsange og antifonier til kirkeårets højtider – alle skrevet på pergament med fin sort, blå og rød skrift.[18] Højtiderne jul, påske,

---

13 Salmebogen er bevaret i Erlangen-Nürnbergs Universitetsbibliotek, under hyldenr.: Ms. B 43 (tidligere katalogiseret som Ms. 1680). Johan Teuber: *Ordenu(n)g der Gesenge,* http://digital.bib-bvb.de/view/bvbmets/viewer.0.6.4.jsp?folder_id=0&dvs=1608495880519~990&pid=7734261&locale=da&usePid1=true&usePid2=true (07.10.2022). Salmebogen er upagineret; henvisninger til den gælder de skrevne sider, hvor omslag, forside, titelbladets bagside og tomme sider fra scanningen ikke tælles med. Jaeger og Mann 2017, s. 76-77. Se hertil Andreas Tacke: "Johan Tewbern von Liebenwerde, Buchschreijber", *Jahrbuch für Brandenburgische Landesgeschichte* 39, 1988, s. 33-43 (refereres herefter som Tacke 1988a). Andreas Tacke: "Quellenfunde und Materialien zu Desideraten der Berliner Kirchengeschichte des 16./17. Jahrhunderts", *Berliner Theologische Zeitschrift, Theologia Viatorum N.F.* 5, 1988, s. 237-248 (refereres herefter som Tacke 1988b). Se desuden Otto Pültz: *Die deutschen Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen,* Wiesbaden 1973, s. 51-52. Johann Konrad Irmischer: *Handschriften-Katalog der Königlichen Universitäts-Bibliothek zu Erlange*n, Frankfurt 1852, s. 288-289.

14 Tacke 1988a, s. 33, 37-38, 41-43. Se hertil Andreas Tacke: "Zu einem Erlanger Handschriftenkonvolut mit Berliner Provenienz des Brandenburg-Preußischen Hauses", *Bibliotheksforum Bayern* 16, 1988, s. 230-238 (refereres herefter som Tacke 1988c).

15 Sst.

16 Teuber 1555, s. 1. Johannes Schultze: "Georg Buchholzer", *Neue Deutsche Biographie*, https://www.deutsche-biographie.de/gnd128676566.html?language=de (08.12.2022).

17 Siden det augsburgske interim i 1548 blev der sat spørgsmålstegn ved Buchholzers ortodoksi; den senere konflikt mellem "gnesiolutheranere" og "filippister" er således aftegnet her. Måske var det derfor hensigten med dedikationen til Elisabeth at minde hende om deres fælles lutherske tro. Kirchner 1866, s. 268. Tacke 1988a, s. 36-37.

18 Tacke 1988b, s. 237, 242. Tacke 1988c, s. 230-231. Det læderindbundne eksemplar i UB Erlangen-Nürnberg indeholder desuden et monogram for markgrevinde Friederike Sophie Wilhelmine (1709-1758), der indikerer en fortsat brug af bo-

Kristi himmelfart og pinse (samt trinitatis) passede til salmernes titler og illustrationer. Det vides ikke, om Teuber selv forestod det grafiske udstyr, men taget den fine og sirlige tekst samt den manglende omtale af en maler i betragtning, kunne det tyde på, at han selv havde udfærdiget illustrationerne.[19] På salmebogens titelblad er der en dedikation til Elisabeth, og hendes våbenmærke ses på verso.[20] Herpå dominerer kurfyrstindens danske ophav, men hendes giftermål er også repræsenteret.[21] En blasonering af det korsdelte våben viser, at 1. felt indeholder Danmarks tre løver omsat af hjerter og Sveriges tre kroner. 2. felt har Brandenburgs ørn, og hvad der skal ligne Oldenburgs våben (i guld to røde bjælker), men som her fejlagtigt er fem gange tværdelt af guld og rødt. 3. felt indeholder det holstenske nældeblad og Hohenzollerns firdelte våben, mens 4. felt har Slesvigs to løver og Stormarns svane.

Våbnet er ikke et klassisk alliancevåben, der kombinerer gemalens våben med det fædrene våben indsat i hjerteskjoldet eller kombinerer de to skjolde i ét. Det er heller ikke magen til Elisabeths nu forsvundne våben i den nedrevne Gråbrødre Kirke i Odense, der er opbygget med et korsopdelt skjold med Danmark, Sverige, Norge, Slesvig og, i hjerteskjoldet, Holsten.[22]

Våbenet i kurfyrstindens salmebog er en nydannelse, der kombinerer kurfyrstindens og kurfyrstens våben, mens placeringen af dem forekommer ulogisk eller tilfældig. Kunstneren har nok kendt til de forskellige våbenmærker, men ikke vidst, hvordan de skulle placeres. At anbringe våbenmærkerne rækkevis kendes i Danmark tidligst fra Frederik II's sauvegarde-brev fra 1563, udstedt ved begyndelsen af Syvårskrigen.[23] Våbenmærkets centrale plads i salmebogen er uagtet dets tvivlsomme heraldiske udsagn interessant, fordi det spiller en rolle i kurfyrstindens selviscenesættelse.

Salmebogen dedikeret til Elisabeth var todelt med en kort bøn eller lovprisning af Kristus cirka halvvejs i bogen og igen til slut.[24] Den første del indeholdt en antifoni som åbning og efterfølgende fem sal-

---

gen senere i slægtens historie.

19 Tacke 1988a, s. 33, 37-38, 41-43. I salmebogen nævnes Buchholzer heller ikke præcist for udvælgelsen af salmer.

20 Eberhard Lutze: "Die Bilderhandschriften der Universitätsbibliothek Erlangen", *Katalog der Handschriften der Universitätsbibliothek Erlangen* 6/1, Erlangen 1936, s. 188-190.

21 Klein, Hartmann og Luh 2015, s. 191. Se desuden Kilian Heck: *Genealogie als Monument und Argument: Der Beitrag dynastischer Wappen zur politischen Raumbildung der Neuzeit*, München 2002.

22 *Danmarks Kirker, Odense Amt, IX, 3 (Odense Købstad), s. 1814-1819.*

23 Nils G. Bartholdy: *Det danske kongevåben fra Valdemarerne til Frederik VI. Studier i danmarkshistoriens heraldiske spejl, København 2021, s. 165-170.*

24 Teuber 1555, s. 72, 90.

Kurfyrstinde Elisabeths våbenmærke fra hendes salmebog, der i øvrigt minder om datidens danske rigsvåben. Billede: Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg.

mer eller liturgiske sange.[25] Disse var alle ledsaget af noder og havde fem farverige illustrationer, der alle passede til salmernes titel og tema.[26] Størstedelen af hendes salmebog var udgjort af denne første del med salmer, antifonier og andre liturgiske sange, der ofte var indledt

25 Teuber 1555, s. 1, 3, 17-18, 51-52, 54-55, 57, 67, 69.
26 Sst. Se hertil Lutze 1936, s. 189. Tacke 1988a, s. 38-39.

af en introitus, som man også havde det i den katolske messe.[27] Salmebogens anden del indeholdt derimod ingen noder, men var viet til nadverritualet. Heri var Zakarias' lovsang, formaningen før altergang, konsekrationen og en salme til brug under uddelingen.[28] Ligeledes var der en kollekt, en velsignelse, Marias lovsang og en bøn til Kristus. Salmebogen bestod i alt af 16 tekster.

Det var Martin Luther og reformationens ændring af fromhedslivet og liturgien, der betød, at salmebøger på modersmålet vandt frem.[29] Her skulle salmesang bringe troen frem og fungere som et alternativ til messesangene.[30] Dog var de lutherske salmer ikke noget helt nyt fænomen og var i sit udgangspunkt en gendigtning af de gammeltestamentlige Davidssalmer.[31] Dette var også tilfældet med bønner og i brugen af illustrationer, der var inspireret af katolske passionaler. Derfor var der visse ligheder mellem den katolske messe, katolske bønnebøger og Elisabeths salmebog. Ligesom reformationen tog sin begyndelse i Tyskland, gjorde brugen af salmerne det også – især båret frem af trykkekunsten.[32] Som overbevist lutheraner og en fremtrædende kurfyrstinde er det nærliggende, at Elisabeth med en salmebog ønskede at være en del af denne bølge.

Med salmebogen dedikeret til Elisabeth kunne det tænkes, at der var tale om en af kurfyrstindens egne stiftelser, altså et skrift hun selv havde bedt om.[33] Hvis det var Elisabeths egen salmebog og ikke kun en dedikation eller gave, kunne omtalen af kurfyrstinden og det store våbenmærke i salmebogens begyndelse være en indikation, og det faktum, at hun ikke var helt fremmed overfor sådanne stiftelser. I 1514 stod hun bag en smuk altertavle til en dominikanerkirke og fik efter sit eksil udfærdiget nogle ornamenterede klinker til slottet i Spandau.[34] Sammen med ægtefællen Joachim var hun med til at skænke et spir til kirken i Stendal og et pengebeløb til Erasmuskirken i Cölln an der Spree.[35] Salmebogen var i Tackes optik til Elisabeths private brug og til gudstjenesterne på enkesædet,

---

27 Jens Lyster: "Salmer og andagtslitteratur 1517 – 1700", *Reformationen i dansk kirke og kultur*, red. Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen, bd. 1, Odense 2017, s. 269-305.

28 Teuber 1555, s. 73-90.

29 Lyster 2017, s. 269, 271, 278.

30 Sst. Se hertil Bjarke Moe og Marita Akhøj Nielsen: "Om Den danske Psalmebog 1569", *Det Danske Sprog- og Litteraturselskab*, https://tekstnet.dk/thomissoen_1569/about (07.10.2022).

31 Lyster 2017, s. 270-274, 276, 283, 293.

32 Sst.

33 Desværre er Elisabeths regnskaber for Spandau ikke trykt, og i øvrigt kun ringe overleveret.

34 Jaeger og Mann 2017, s. 27, 74-75.

35 Riedel 1845, s. 263. Kirchner 1866, s. 225 – 226.

da kirken i Berlin havde egne liturgiske skrifter, som Teuber også stod bag.[36] Salmebogen til Elisabeth (og hendes enkesæde) fra 1555 kan placere sig iblandt de tidlige lutherske salmebøger, som var givet til, eller stiftet af, et medlem af den danske kongelige familie. I en dansk sammenhæng kan Frederik II passende fremhæves, idet han som den første danske konge modtog en salmebog af Christoffer Knoff i 1588.[37] Christian III indsamlede ganske vist salmer, men fik, så vidt vides, ikke sin egen salmebog. Han modtog derimod sin egen bibel i 1550.[38] Det samme gjorde Elisabeths bror, Christian II, der i sin landflygtighed i 1524 blev tildelt Hans Mikkelsens oversættelse af Det Ny Testamente, der var trykt i Wittenberg. Begge bibeludgivelser må desuden ses som politisk motiverede publikationer. Kurfyrstindens børn gjorde siden deres moder kunsten efter. Datteren, hertuginde Elisabeth af Braunschweig, fik en salmebog af præsten Anton Corvinus.[39] Sønnen Joachim II fik ligeledes udarbejdet salmebøger til kurfyrstendømmets nye lutherske kirker, og han fik formentlig også sin egen salmebog, ligesom en ligprædiken holdt ved hans begravelse blev publiceret i 1571.[40]

Ligprædiken

Elisabeths begravelse blev efter hendes ønske afholdt uden pomp og pragt, og hun blev formentlig begravet ved siden af ægtefællen Joachim.[41] Hendes sidste ønske var måske en måde, hvorpå Elisabeth kunne sikre sig at få en luthersk begravelse, da sønnen, Joachim II, tidligere havde vist sig tøvende overfor den lutherdom, han selv havde indført i Brandenburg.[42] Dét er det eneste, vi ved om hendes begravelse, foruden hvad der står i ligprædikenen over

---

36 Tacke 1988a, s. 33-39, 41. Tacke 1988b, s. 242. Tacke 1988c, s. 231. Se også Pültz 1973, s. 51-52.

37 Lyster 2017, s. 274, 285-287. Se hertil Jens Lyster: "Hans Thomissøn", *Det Kgl. Bibliotek,* https://tekster.kb.dk/text/adl-authors-thomissoen-p-root (25.08.2022). Christoffer Knoff: *Etliche Psalme Vnd Sprüche, Welche der Durchleuchtigste, Grossmechtige Fürst vnd Herr, Herr Friderich der Ander, zu Dennemarcken, Norwegen, der Wenden und Gotten König*, København 1586, https://archive.org/details/den-kbd-pil-130018167728-001 (05.09.2022).

38 Alex Wittendorff: "Christian 3.s Bibel", *Danmarkshistorien.dk*, https://danmarkshistorien.lex.dk/Christian_3.s_Bibel (11.09.2022). Carsten Bach-Nielsen: *Bibelen i Danmark – 500 års kirke- og kulturhistorie,* København 2019, s. 75-82, 86-98.

39 Bainton 1971, s. 131, 141-142.

40 Tacke 1988b, s. 234. Andreas Celichius: "Leichpredigt II Vber der Sepultur des II... Herrn Joachim/ Marggraffen zu II Brandenburgk/ des heiligen Römischen Reichs(…)", *Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt*, https://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd16/content/titleinfo/999302 (08.12.2022).

41 Jaeger 2017, s. 79. Jacobi 1909, s. 155-196.

42 Bainton 1971, s. 121. Chadwick 2001, s. 179. Klein 2015, s. 228.

hende, som den brandenburgske hofprædikant Johann Agricola holdt.[43]

I midten af 1500-tallet opstod i Tyskland, hvad der essentielt blev en luthersk genre, nemlig ligprædikenen.[44] Som med salmerne blev også ligprædikenerne skrevet på modersmålet, og var en del af den lutherske praksis, der erstattede den katolske døds- og sjælemesse. Det var i høj grad Philipp Melanchthons taler og Martin Luthers ligprædikener til kurfyrsterne Frederik den Vise og Johann af Sachsen fra henholdsvis 1525 og 1532, der fungerede som genrens forbilleder. Det samme var også tilfældet med Luthers egen død og hans ligprædiken.[45] Elisabeths ligprædiken fra 1555 er interessant, både i tysk og dansk øjemed.[46] På denne tid havde man i en dansk kontekst ligtaler og ligprædikener til Christian III og Frederik II fra henholdsvis 1559 og 1588 som de første kongelige eksempler. For adelens vedkommende var Herluf Trolle i 1565 og Birgitte Gøye i 1574 de første til

---

43 Johann Agricola: *Eine Leichpredigt/in der Sepultur und begrebnis/der Durchlauchtigsten/Hochgebornen Fürstin und Frawen/Frawen Elisabeth/ gebornen aus Königlichem Stamme zu Dennemarcken/Marggrafinnen zu Brandenburgk/ Churfürstinnen, etc*., Frankfurt 1555, http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ224220609 (07.10.2022).

44 Bielby og Richards 2010, s. 4. Se hertil Jacobsen 2022, s. 155. Jill Bepler: "Practicing Piety: Representations of Women's Dying in German Funeral Sermons of the Early Modern Period", i: Bielby og Richards 2010, s. 12-30. Jill Bepler: "Posterity and the Body of the Princess in German Court Funeral Books", *The Body of the Queen: Gender and Rule in the Courtly World*, 1500-2000, red. Regina Schulte, New York 2006, s. 125-155. Grethe Jacobsen: "Danske ligprædikener 1565 – 1610. Køn, stand og embede i en litterær genre", *Historisk Tidsskrift* 115/1, 2015, s. 1-36. Grethe Jacobsen: "'At få en lyksalig afgang af denne verden': Dødsscener i trykte danske ligprædikener 1565 - 1600", *Religion som forklaring? Om kirke og religion i stat og samfund. Festskrift til Per Ingesman,* red. Ninna Javette Koefoed, Bo Kristian Holm og Sasja Emilie Mathiasen Stopa, Aarhus 2018, s. 269-285.

45 Cornelia Niekus Moore: Patterned Lives: The Lutheran Funeral Biography in Early Modern Germany, Wiesbaden 2006, s. 93-94. Mara R. Wade: "From reading to writing: Women authors and book collectors at the Wolfenbüttel court**",** *German life and letters* 67/4, 2014, s. 481-495. Mara R. Wade: "Widowhood as a space for patronage - Hedevig, Princess of Denmark and Electress of Saxony (1581-1641)", *Forum for Renaissance Studies* 3, 2008, s. 1-28.

46 Bepler 2010, s. 16. Bepler 2006, s. 120, 131. Moore 2006, s. 93-94, 99-100, 108, 262-263, 265. Ifølge Moore var Elisabeths ligprædiken den første trykte i Brandenburg. Se dertil Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt: "Leichenpredigt", *Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, https://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd16/search?operation=searchRetrieve&query=vl.genreaad%3D%22Leichenpredigt%22+and+vl.domain%3Dulbhalvd16+sortBy+dc.date%2Fasc (15.12.2022). Landesarchiv Sachsen-Anhalt: Anna Kurfürstin von Sachsen, geborene von Prinzessin Dänemark, *Deutsche Digitale Bibliothek*, https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/7UWAKQZ3QFAGI2VLBR5GOCFNTQBI7UG6 (15.12.2022).

at tage del i denne lutherske tradition.[47] Elisabeths tilfælde og position kan dog ikke helt overføres til disse højadelige, eller for så vidt Christian III. Hendes kongelige afstamning bør ikke forveksles med den pragt og iscenesættelse, der fulgte begravelsen for Christian III som den første lutherske konge.[48] Men for de tyske fyrstinder står Elisabeth iblandt de første til at gøre brug af denne lutherske genre.

De trykte ligprædikener var hovedsageligt holdt for afdøde fyrstelige og adelige personer, hvis liv blev holdt frem som et eksempel at efterleve for andre lutheranere, der stræbte efter fromhed i livet såvel som i døden.[49] Dog havde Elisabeths ligprædiken ikke en egentlig levnedsbeskrivelse, et vita. Alligevel kan det trykte skrift give os et interessant indblik i, hvordan man som en god lutheraner, og fyrstelig kvinde, tog afsked med denne verden, da vi i 1555 stadigvæk befinder os i begyndelsen af den lutherske praksis med ligprædikener. I forlængelse af den senmiddelalderlige dødskultur var også ligprædikener indrettet til forberedelse af døden og opnåelsen af sjælefrelse, gennem salmelæsning, at høre prædiken, aflægge syndsbekendelse og modtage sakramentet.[50] Til disse trykte ligprædikener, der blev betalt af afdødes familie, havde de også en materiel dimension, hvor ligprædikenen kunne blive til et erindringssted, da de stod på bogreolen hos den højadelige eller fyrstelige familie.

Elisabeths ligprædiken blev trykt i 1555 og var formentlig nedskrevet efter den mundtlige prædiken, der blev afholdt ved hendes begravelse. Foruden ligprædikenen kunne også ligtalen, der fremstillede afdødes dødsleje, trykkes, men dette fandt man ikke i Elisabeths tilfælde.[51] Her har ligprædiken og ligtale formentlig været den samme. Som nævnt var det hofprædikanten Johann Agricola fra Eisleben, der holdt ligprædikenen – og det på trods af, at kurfyrstinden tidligere havde udtrykt sin utilfredshed med ham på grund af dennes uvenskab med Luther.[52] Ligprædikenen tog sit eksegetiske udgangspunkt i Johannesevangeliets femte kapitel.[53] Dette havde Elisabeth formentlig ønsket; Jill Bepler har påpeget, at kvinder kunne få indflydelse over, hvilke salmer, bønner eller bibelpassager deres ligprædiken skulle in-

---

47 Jacobsen 2015, s. 2-5, 34. Jacobsen 2022, s. 154. Lyster 2017, s. 274. Se dertil Bjørn Ochsner: "Om illustrerede trykte ligprædikener over danske", *Bogvennen* 1948, s. 87-133. Sebastian Olden-Jørgensen: *Herluf Trolle – Adelsmand, kriger og skolestifter,* København 2016, s. 14.

48 Birgitte Bøggild Johannsen: "Ars moriendi more regio: Royal Death in Sixteenth Century Denmark", *Journal of Early Modern Christianity* 1, 2014, s. 51-90.

49 Bielby og Richards 2010, s. 4. Bepler 2010, s. 13.

50 Jacobsen 2022, s. 155. Bielby og Richards 2010, s. 4. Bepler 2010, s. 12, 14, 18.

51 Olden-Jørgensen 2016, s. 16. Jacobsen 2015, s. 4. Bepler 2010, s. 13.

52 Chadwick 2001, s. 179.

53 Agricola 1555, s. 1-3.

deholde.[54] Sammenligner man med andre ligprædikener, har den over Elisabeth et upersonligt præg og virker mest af alt som en almindelig prædiken. Ifølge Rudolf von Jacobi må man tilskrive dette forhold hendes modvilje mod Agricola, mens Johannes Schultze har lagt vægt på, at selvom Elisabeth kun sjældent nævnes ved navn, så er den retorik, Agricola anvendte, signifikant.[55] Flere gange optræder hun som "eine Gnedigste und geistliche/dieses lands muter un Gottes heilige/im glauben/geiste", altså som en nådig og hellig mor for landet, dvs. markgrevskabet.[56] Denne landsmoder betegnede Agricola desuden som "einen rechten Heiligen und Gottes kind", altså som en helgen og et Guds barn, og som en gudfrygtig kvinde, der havde gjort sig egne erfaringer med angst og nød.[57] Ud fra nogle mindre anekdoter eller kommentarer til Elisabeth udtrykte han hendes ufravigelige troskab overfor Gud og hans ord.[58] Mod ligprædikenens slutning omtalte hofprædikanten Elisabeth som en erfaren teologisk ekspert – noget af en æresbevisning overfor kurfyrstinden, der havde måttet ofre en del for sin tro.[59]

Hvad angår vita-delen, eller mangel på samme, blev der ikke omtalt nogle specifikke hændelser i Elisabeths liv ud over hendes rolle som mor, bedstemor – og ikke mindst som "landemor".[60] Ægteskabskonflikten, som trods alt var den mest centrale begivenhed i hendes liv, blev ikke engang nævnt. Dog var den manglende levnedsbeskrivelse ikke usædvanlig taget tiden i betragtning, når vi ser på ligprædikenerne i et kønsperspektiv. Ligprædikener før 1560 havde ofte korte levnedsbeskrivelser, der ikke stod adskilt fra selve prædikenen. I dansk øjemed kom den indskudte levnedsbeskrivelse formentlig først efter Christian III's død i 1559 og Niels Hemmingsens tale over kongen, der dannede skole.[61]

Selvom ligprædikenerne langt hen ad vejen var ens for både mænd og kvinder, adskilte levnedsbeskrivelserne sig markant.[62] Dette skyld-

---

54 Bielby og Richards 2010, s. 4. Bepler 2010, s. 14, 19.
55 Jacobi 1909, s. 155, 182-183. Schultze 1964, s. 95.
56 Agricola 1555, s. 45-46, 54.
57 Ibid. Se hertil Schultze 1964, s. 95. Klein, Hartmannn og Luh 2015, s. 229. Bielby og Richards 2010, s. 4, 10. Bepler 2010, s. 19.
58 Agricola 1555, s. 53-55. Kirchner 1866, s. 281-282.
59 Agricola 1555, s. 45-46, 51. Se hertil Jacobi 1909, s. 183.
60 Agricola 1555, s. 45-46, 54. Moore 2006, s. 94, 262-263. Martin Luthers ligprædikener til kurfyrsterne indeholdt heller ingen stor biografi om afdøde.
61 Troels Troels-Lund: *Daglig Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, København 1914-1915, bog 12, s. 242. Martin Schwarz Lausten har gjort opmærksom på, at denne interesse for det biografiske imidlertid allerede kan spores i Peder Palladius' ligprædikener, se Martin Schwarz Lausten: *Skrifter af Peder Palladius*, København 1968, s. 176-179.
62 Bepler 2010, s. 12-13, 26.

tes, at afdøde skulle fremstå som et ideal, hvormed ligprædikenerne blev udtryk for samfundets dyder og kønsroller. Det var hovedsageligt mænd, som fik en ligprædiken efter deres død, men der var også en del højtstående kvinder, som fik sådan et skrift.[63] For eksempel blev de højadelige kvinder kun anerkendt for deres stand og for at være gudfrygtige og fromme hustruer og mødre – ikke som dygtige og magtfulde lensbesiddere.[64] Denne portrættering var også i tråd med reformationens fremherskende kvindesyn, der fremhævede den fromme moder- og hustrurolle.[65] Deri kan vi se, at selvom Elisabeths ligprædiken mest af alt afveg fra normen, var der alligevel nogle typiske træk. Dog var denne afvigelse også forventelig, da hendes ligprædiken stadig befandt sig i begyndelsen af genrens etablering.

For at fortolke ligprædikenen over Elisabeth, og mere specifikt dens levnedsbeskrivelse, kan man anvende en narratologisk tilgang.[66] Agricolas ligprædiken over Elisabeth kan anskues som en fortælling med (rungende) tavsheder, eftersom store dele af kurfyrstindens liv blev udeladt. Centralt i tekstens fortælling om Elisabeth står hendes optræden i fyrstestanden, den vedholdende tro og moderrollen. Med Agricolas valg af dele fra Elisabeths liv skabte han en fortælling om hende, der var knyttet til kurfyrstindens plads i den kristne fromhed. Ligprædikenen fungerer her som en performativ genre, der gennem sin beskrivelse af Elisabeths opbyggelighed og placeringen af hende i et særligt kvindesyn søger at påvirke samtidens normer og værdier. I den henseende bliver ligprædikenen et erindringssted, der er med til at forme kurfyrstindens eftermæle og fortolkningen af det, da det rigtignok er det religiøse billede af kurfyrstinden, som består, ifølge hvilket hun som en from og viljestærk lutheraner var med til at bringe reformationen til Brandenburg.[67] Elisabeth var dog mere end en from luthersk kurfyrstinde, hvilket både udspiller sig i kraft af, at hun blev

---

63 Jacobsen 2015, s. 5.

64 Jacobsen 2018, s. 272-273, 282. Jacobsen 2015, s. 3, 9-10, 20, 30-31. Jacobsen 2022, s. 154-155. Moore 2006, s. 262-267. Denne portrættering stemte også overens med kurfyrstinderne.

65 Jespersen 2010, s. 139. Se dertil Torben Svendrup: *Hvorfor er vi »ligestillede«? Om Reformationen og Kvinderne*, København 2017, s. 8–15, 18-19, 25, 30-31. Torben Svendrup: *Magi og Trolddom*, Århus 2019, s. 131. Grethe Jacobsen: "Kvindehistorie – kvinders historie: En skitse i senmiddelalderlig ramme", *Fortid og Nutid* 31/1 1984, s. 1-19. Grethe Jacobsen: *Kvindeskikkelser og kvindeliv i Danmarks middelalder,* København 1986, s. 96-99, 124, 134-135, 141-145, 150-151, 172-173, 202-203, 207, 235-238, 241-247. Nanna Damsholt (red.): *Indefra – Europæiske kvinders historie belyst ved kildetekster,* Gylling 1999, s. 131-133. Grethe Jacobsen og Ninna Jørgensen (red.): *Kvindernes Renæssance og Reformation,* København 2017, s. 28, 257-258, 363–367.

66 Anne Magnussen: "Fortællingsanalyse for historikere", *TEMP* 17, 2018, s. 5-26.

67 Liebusch 1877, s. 90-93. Klein 2015, s. 229.

betegnet som en landemor, altså en statsfigur, og at hun overhovedet blev tilskrevet en salmebog og ligprædiken. Dette viste, hvilken betydningsfuld og indflydelsesrig person Elisabeth egentlig var – og at det var dét, man ville erindre og ære hende for.

Et tidligt eksempel

Som artiklen har vist, var salmebøger og ligprædikener til højtrangerede personer udbredt på reformationstiden. Ud fra Elisabeths salmebog og ligprædiken kan man se, at hendes skrifter langt hen ad vejen passede på normen – og så alligevel ikke, da vi fortsat befandt os i genrernes etablering. At forskningen i vid udstrækning har overset Elisabeth, skyldes formentlig, at man i den tidlige historieskrivning har haft tendens til at overse de danske prinsesser og tronfølgernes søstre. For så snart de var giftet bort, var de ude af øje og ude af sind. Salmebogen dedikeret til Elisabeth, der måske kunne være hendes egen stiftelse, illustrerede, hvilken religiøs praksis der omgærdede en fyrstinde. Hun levede op til de forventninger, der var til fyrstelige kvinders religiøse praksis, som på mange måder lignede dronningeembedets aktive og fromme rolle indenfor kirken. Denne fromme portrættering passede tilmed i hendes ligprædiken.